

Interjú

NACIONALIZMUS ÉS RÉGÉSZET

Lukácsi Béla beszélgetése

Bálint Csanád régésszel

A régészet nagyon szép és értelmetlen tudománynak tűnik, nem olyannak, amelyről rögtön a nacionalizmus jutna az ember eszébe. Lehet, hogy ennek egyszerűen csak az az oka, hogy keveset tudunk róla?

Az már az általános iskolában tananyag, hogy a nacionalizmus mennyire befolyásolta Európa 19. és 20. századi történelmét. Gondoljunk csak a jelen és a közelmúlt balkáni eseményeire. A történettudomány és a politológia kellő figyelmet is fordít ezekre a problémákra, de hogy a régészetben mennyire általános a nacionalizmus, arról a szakma művelőin kívül kevesen hallottak. Legföljebb arról vannak hézagos ismeretek, hogy a náci Németországban néhányan a régészetet is megpróbálták az ideológia szolgálatába állítani, meg hogy a dáko-román kontinuitás elméletének az állami politika szintjére emelése hatással volt Erdély népvándorláskora kutatására. Csakhogy ez a jelenség nem csak Közép- és Kelet-Európában, a volt Szovjetunió kaukázusi és ázsiai tagállamaiban, a Közel-Keleten és az iszlám országokban mutatható ki, hanem meghökkenítő módon olyan régiókban is, mint a Baleári-szigetek, Szomália, Közép-Amerika és a Távol-Kelet. Ezért tanulmányozása jóval szélesebb megközelítést igényel, mint amit a „Közép- és Kelet-Európa ideológiai elmaradottsága”

címkével elintézhethetnék. Én magam a MTA Filozófiai Intézetének felkérésére kerekén húsz évvel ezelőtt írtam egy tanulmányt, amelyről eleve tudtam, hogy nem fog megjeleni, pedig az 1956 utáni hazai régészetben nem volt olyan munka, amelyet valahol ne lehetett volna közreadni, hacsak nem voltak benne helyrehozhatatlan szakmai hibák. Ez a kétívnyi kéziratom azonban olyan kérdést feszegetett, amely egyike volt a tabu témáknak: a barátnak mondott országok nacionalizmusáról közölt adatokat egy politikailag amúgy veszélytelennek látszó tudományág területéről. Ráadásul nemcsak a szomszédainknál tettenérhető, államilag támogatott megnyilvánulásokat tekintettem át, hanem a sacrosancta Szovjetunió régészetéről is ejtettem benne néhány szót. És miután nem volt kedvem oly mértékben tompítani a problémák bemutatását, hogy a kézirat megjelenését bármelyik szerkesztő vállalhatta volna, megelégedtem azzal, hogy egyáltalán leírtam azt, amit tudok és gondolok.

Azóta viszont sokminden megváltozott, például már Szovjetunió sincs, és gondolom, bátor szerkesztő is akadna...

Az a helyzet, hogy a kézirat megjelenetése – akkori kifejezéssel élve – ma sem „aktuális”. (*Nota bene* a leginkább szókimondó önkriti-

kák azóta éppen a volt szovjet régészetről készültek.) Nem is lenne értelme a nacionalizmus vádjával vagdalkozni külföldi kollégáink előtt, hiszen olyan is akad közöttük, aki a legteljesebb ártatlanságban teszi azt, amit tesz, végtére is egész országa azon az úton jár. A régészetben szinte mindenki ismer mindenkít. Minthogy pedig a Kárpát-medencei leletanyag csakis egységében tanulmányozható, roppant sok múlhatik azon, hogy valahol egy leletet, egy temetőt – azaz egy alapvető forrást – eltitkolnak vagy közléstesznek. Az említett kéziratomban jónéhány, fehér asztal melletti szerzett benyomást, értesülést írtam le, de ma sem adhatom ki azokat az egykori beszélgetőpartnereimet, akik a hangulat hatása alatt – vagy esetleg megfontoltan – az őszinteség mellett döntöttek. Csak László Gyula halt meg azóta, meg régi román kollégája, még a 40-es évek kolozsvári egyeteméről, aki – éppen baráti viszonyuk miatt – őszinte választ tudott adni arra a kérdésre, hogy ugyan miért nem adják már közzé Erdély régen feltárt, legnagyobb avar temetőjét: „mert az nekünk úgy jó” – mondta ő mosolyogva, és nyugodtan nézett László Gyula szemébe.

Azért részben érthető, vagy legalábbis magyarázható, hogy olykor a régészet is áldozatul esik a politikának, illetve az ideológiának, mert mégiscsak a múlttal foglalkozik, és, mint tudjuk, sokszor nem volt mindegy, hogy az milyen lesz.

A múlt, a történelem mindenki szemében érték. Magától értetődő volt hát, hogy már a régiségek iránti tudományos érdeklődés kialakulásakor kezdtek kutatni, hogy kié, mely népé lehetett az adott lelet vagy emlék. Amióta csak létezik a régészet mint tudomány, állandóan jelen van az etnikai azonosításra, az írott források nélküli korok történelmének megírására való törekvés. A nemzetek és nemzeti államok kialakulása idején legitimitációt keresve benne fordultak a múlthoz, és a

romantika még növelte is a régvolt időkkel való foglalkozás igényét. Amint az ideológiák is fölfedezték a maguk számára a múltat, onnan kezdve a politikusok (vagy a politizálók) a történelmet politikai eszközként, valamilyen dicső(bb)nek vélt történelmi kép kialakítására használják. Legitimációra azonban a régészeti korok semmiképpen sem használhatók. Sem jogilag, mert a nemzetközi jog nem ismeri a „történelmi jog” fogalmát, sem történetileg; az ősrégészeti korokban igen kevés helyen volt állam, s ha igen, annak – Kínán kívül – egyszer sem lett folytatása. Másrészt pedig a „törzs”, „nép”, „lakosság” és „állam” fogalmak nem helyettesíthetők be egymással. Itt jegyzem meg, hogy mi, magyarok az ősiségek régészeti fitogtatásai láttán még meg is lehetünk elégedve magunkkal, mert olyan irredenta mégsem akadt, aki például a Káma-vidéki őshazába kívánt volna visszatelepíteni bennünket. De van végül egy módszertani ok is, ami miatt alaptalan a régi korokra, kultúrákra hivatkozni. A régészetben, a néprajzban és a kultúrtörténet nemzetközi kutatásában hatalmas irodalma van a „nép”, a „kultúra”, a „régészeti kultúra” fogalmának, illetve annak, hogy egyáltalán mi tekinthető etnospecifikus jegynek. Azt mondhatjuk, hogy a „régészeti kultúra”, amit sokáig a legnagyobb természetességgel használtunk, nem több, mint az érzékelt jelenségek értelmezéséhez alkalmazott segédfogalom, s mint ilyen egyáltalán nem azonosítható népekkel. Egy régészeti kultúra területe nem azonos egy bizonyos nép szállásterületével, aminek valamilyen történelmi néppel való azonosítása aztán még további akadályokba ütközik.

Ez nagyon meggyőzően hangzik, csak azt nem érti az ember, hogy ezeket az alaptételeket vajon miért nem ismerik mindenhol.

Ezek a módszertani kifogások csak néhány évtizede fogalmazódtak meg, és még nagyon sok idő kell ahhoz, hogy régióinkban

közismertté és elfogadottá válnak, hiszen az etnocentrikus irányultság a 20-as évek óta a legtöbb ország régészetében általános gyakorlat volt. A sokáig elzárt és a módszertani kérdések iránt egyébként is kevésbé fogékony, a nemzeti történelem iránt viszont amúgy is érzékenyebb közép- és kelet-európai régészet számára evidens volt a hagyományos utat követni. Társadalmi elvárás, sőt az 50-60-as években még politikai elvárás volt a leletanyag alapján eseménytörténetet írni...

...és a politikai elvárások nyilván nem olyasmire sarkallták a régészetet, amit az a szakma szabályai szerint egyébként is csinált volna.

Amikor a politika befolyásolja a régészetet, szinte minden törekvés arra irányul, hogy az adott nép anciennitását, ősiségét igazolják, vagy egy adott terület birtoklását legitimizálják. Csakhogy ez még azokban az esetekben sem fogadható el, amelyekben a területszerzést a történelem utólag jóváhagyta. Az esetek többsége pedig offenzív és alaptalan. Közép- és Kelet-Európában – az írásos források adta helyzetnek megfelelően – a vasorkor igekeznek visszanyúlni, bár a román és a szerb kutatásban néha olyan is akadt, aki a neolitikumig próbálta visszavezetni a népe gyökereit. A Balkánon a legtöbben az illírekhez szeretnék az eredetüket kötni, még akkor is, ha maguk csak ezer évvel később telepedtek is ott le. A legnagyobb intenzitással az albánok hirdetik ezt, de az illír származás gondolata köztudottan kedvelt volt a két délszláv testvérnépnél is. Ettől a horvátok Ante Pavelic, a szerbek Slobodan Milošević idejében tértek el: a fasiszta államban a germán eredetű keleti gótokat, Nagy-Jugoszlávia álmában egyesek az iráni nyelvű szarmatákat tüntették fel ősként. (Eközben a szlovének, akik a legtöbb alappal számolhatnak azzal, hogy a 7. századi honfoglalásuk idején nagyszámú őslakost olvasztottak magukba,

nem törődnek ilyesmikkel!) Külön szint képviselnek a bolgárok, akiknek az etnogenezise jól ismert: a Don vidékéről 681-ben beköltözött bolgár-törökök keveredtek az 5-6. században odaköltözött szláv törzsekkel meg az őslakossággal. Nem is kell csodálkozni azon, hogy ez a folyamat Bulgária 20. századi története folyamán többféle hangsúlyt is kapott: a királyi és a fasiszta korszakban a sztyeppe, az 50-60-as években a szláv komponens túlsúlyát hangsúlyozták, amit aztán a 70-es években a trák szubsztrátum szerepének kiemelése színesített. És mindehhez tegyük hozzá, hogy az 1990-es fordulat óta a bolgár kormányok változó irányvonalától függetlenül a bolgár-török komponensre fordítják a nagyobb figyelmet. Ha pedig a szovjet kutatást nézzük, megállapíthatjuk, hogy a vaskori őslakosság szerepét ők is eltúlozták. A Kr. e. 6. - Kr. u. 3. század közötti szkíta és szarmata őslakosságot integrálni akarták a Kr. u. 9-10. században lezárult keleti szláv etnogenezisbe. (A Kijevi Rusz 10-13. századi emlékeit világszerte bemutató kiállításokon ezért vannak mindig szkíta és szarmata aranytárgyak is egy-két vitrinben!) A másik indíték, ami miatt a szovjet régészet az őslakosságot túlhangsúlyozta: a népvándorlás kori népek szerepének minimalizálása volt. Szerintem ennek a gyökere az orosz nép mongol elnyomatásának „megbosszulása” volt, ami – sajnálatos módon – évtizedekre visszavetette a sztyeppe és Kazária kutatását. Így állhatott elő az a helyzet, hogy például egy szovjet kézikönyvben az ősmagyarok sem a finnugor, sem pedig a török népeknek szentelt fejezetben nem kerültek említésre. A szovjet illetve az orosz középkori kutatásnak emellett két másik, nemzeti szempontból kényesnek minősülő kérdéssel is szembe kell néznie: a 4-5. századi gótok és a 9. században Kijevben letelepedett normannok megítélésével kapcsolatban kezdetől fogva két iskola létezett – nem nehéz rájönni, hogy a történelem mely szakaszában

melyik nézet állt előtérben vagy vált éppen kizárólagossá. És a példákat még hosszasan lehetne sorolni.

Bár nem tartozik ebbe a sorba, de mégis egyfajta, bár kétségtelenül sajátos torzítás, ami a magyarországi régészetben az 50-es években történt, nevezetesen a szláv elemek indokolatlan hangsúlyozása.

Igen, itt a pánszlávizmus régészeti megnyilvánulásáról van szó. A régészet 1945 után Csehszlovákiában részesült a legnagyobb állami támogatásban, máig ható (pozitív) következményekkel, ugyanis jó néhány akkor szerzett intézményes előnyük ma, a régiókban, behozhatatlannak tűnik. S ehhez még hozzáteszem, hogy a társadalomtudományok közül Szlovákiában ma a régészet örvend a legnagyobb társadalmi tekintélynek. A pánszlávizmus legkevésbé a lengyel régészetet érintette meg, ők szabadultak meg a leghamarabb és a leggyorsabban tőle, a szlovént pedig éppen hogy csak meglegyintette. Lehetne elemezni a többi szláv országban befutott karrierjét és a nagypolitikához kapcsolódó hullámzásait, de inkább a nem-szláv országokra hívnám föl a figyelmet, mert azoknál is volt egy-egy pánszláv időszak: Magyarországon 1949-1956 között, Bulgáriában és Romániában a 60-as évek végéig. Tény viszont, hogy Romániában ezt egy pártatlanul pártatlan periódus követte, aminek a Ceausescu-éra véget vetett. A legtovább – egészen a 80-as évek elejéig – az NDK-ban tartott. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen országok egyike sem szláv eredetű – Bulgária speciális eset –, s hogy ezek a II. világháborúban, 1944-ig a hitleri Németország oldalán álltak, akkor nyilvánvaló, hogy részükről kompenzálásról van szó. Példaként említhetem még azt az NDK-ban kiadott, különben kiváló, germán régészeti kézikönyvet, amelyből a vélt lengyel és a valós szovjet „érzékenységre” tekintettel

egyszerűen kihagyták e két ország területén élt germán népeket. Azt pedig külön hangsúlyozni kell, hogy a lengyelek a népvándorlás kori keleti germánok hagyatékának feltárásában a 70-es évek óta éppenséggel példás munkát végeznek.

Amiről ebben a témában a magyar „nagyközönségnek” is volt szerencséje meglehetősen részletességgel értesülni, az az, hogy bennünket a már említett dáko-román kontinuitás elmélete mellett még a Nagymorva Birodalommal is szokás „hergelni”.

A 9. századi Morva Fejedelemség teljesen önálló problémakörbe tartozik. Már maga az általánosan használt terminus, a „Nagymorva Birodalom” is vitatható, mert sem „nagy”, sem „birodalom” nem volt, ráadásul a hirdetői szemmel láthatólag nem számolnak azazal, hogy publikációikban ennek a német nyelvű tükörfordítása – a „Großmährisches Reich” – milyen történelmi asszociációkat ébreszthet. A Morva Fejedelemség a 9. század végén nyom nélkül eltűnt: szlovákiai területe a magyar fejedelemség, majd királyság része lett, a cseh állam pedig, száz évvel később, másutt és más alapokon épült ki. Mégis, mintegy hetven évig tartó fennállása a cseh és szlovák nemzeti tudatban a 19. század első felétől kezdve – a modern nemzetté válással párhuzamosan – központi szerepet kapott; Eduard Beneš az 1920-ban születőben levő országának a „Velkomoravie” nevet szánta. Ezek a törekvések a cseh és szlovák régészetben csak 1945 után jelentkeztek, de akkor azonnal. Előbb csak a kora középkori szláv hagyaték megítélésében: évtizedeken keresztül azt láttuk, hogy a szlovákiai avar temetőket szlávként, majd lassan visszakozva, szláv-avarként kezelik. (Ez a lovas temetkezéssel, szablyás, övgarnitúrással s írok esetében bizony nem kis bravúrt igényelt.) A Morva Fejedelemség megítélése 1968 után vett nagy fordulatot – közvetlen

állami támogatást élvezve. Derülten figyel-tük a 70-es években, hogy a 9. századi mor-vák déli és délkeleti határai mint nőttek évről évre a szlovák publikációkban, de mindig úgy, hogy végül sosem vágtak bele a trianoni Jugoszlávia és Románia területébe! Az elmúlt évtizedben azonban a helyzet teljesen normalizálódott, országaink között régészetiileg ma már nem nagyobb a vita, mint ami két fél között bárhol természetesnek tekinthető. Szimbolikus jelentőségű az is, hogy egy olyan 9-10. századi szlovákiai temetőt, amely kulcsfontosságú a honfoglaló magyarok kutatásában, a két akadémia régészeti intézetei közös kiadásban, „Budapest-Nyitra” megjelenési hellyel tették közzé. Úgy gondolom, hogy ez a példás viszony történeti távlatban is optimizmusra sarkall.

Úgy igazságos, ha ezek után a saját portánk előtt is sőprögetünk, és megnézzük, hogy van-e nekünk is „elszámolnivalónk”.

Mi sem természetesebb. Itt csak a népvándorlásokkor jöhet számításba, mert a szkítákkal kapcsolatban egyetlen régészünknek sem jutott eszébe „szittyá gondolat”. A sztyeppei népek régészeti kutatásában a világnak hosszú időn át Magyarország játszotta a vezető szerepet, egészen az 50-es évekig, amikor is a helyzet megváltozott. Nálunk kedvezőtlenül, ugyanis akkoriban a honfoglalás kor művelése a nacionalizmus gyanújába keveredett, az avarokkal foglalkozók a szláv emlékek feltárását kapták feladatuk, a hunokról pedig csak óvatosan lehetett írni, mert Sztálinnak volt egy a hunokat megbélyegző mondata, és aminek következményei lettek a szovjet régészetben és orientalisztikában. Ennek itthoni hatása sem maradt el. A hazai népvándorlás kori és honfoglalás kori szakirodalomban való elmélyülés után senki előtt sem lehet kétséges, hogy a magyar régészet akkor, amikor ez egyáltalán módjában állhatott volna, nem vett részt a nacionalista

túlzásokban, 1945 után viszont egy évtizedig ennek az ellenkezőjére kényszerült. Azóta pedig mást tart fontosnak: igyekszik lépést tartani a tudomány modern irányzataival. Ma a legtöbb nyugat-európai ország régészete mentes a nacionalizmustól, régióinkban, rajtunk kívül ez igaz a lengyelekre, a csehekre és a szlovénokra.

Egy szomszéd országbeli újságíró kolléga ezen a ponton bizonyára nem mulasztaná el feltenni a kérdést, egyébként teljes joggal: hogyan „számol el” a magyar régészet az ún. „kettős honfoglalás” elméletével, amelynek fő képviselője mégiscsak egy iskola-teremtő régész, László Gyula volt?

Mielőtt erre válaszolnék, hadd szóljak néhány szót egy másik problémáról, amelynek megítélésében lehetnek véleménykülönbségek. Ez pedig a honfoglalás kori szlávok kezelésmódja. Történettudományunkban két felfogás alakult ki, és a vitában a régészetnek meghatározó szerepe van. Tény, hogy a szlávok feltételezhető lélekszámának és kulturális jelentőségének megfelelő leletscsoportot nem sikerült elkülöníteni. Csakhogy nem azért, merthogy el akarnánk tüntetni a szláv jelenlét tárgyi bizonyítékait. Ellenkezőleg: olyan eredményeket értünk el a 8-9. századi szláv leletanyag feltárásában, amelyhez mérhető – Ausztria és Szlovákia kivételével a többi szomszédunk régészete nem tud felmutatni. Tehát nem kutatóink nacionalizmusa miatt nem lett szétválasztva a honfoglalás kori magyar köznép és az itt talált szlávok hagyatéka, hanem ezért, mert az államalapítás folyamatában kialakult régészeti kultúra – mint általában – nem etnikus jellegű. Ami pedig a „kettős honfoglalást” illeti, valóban úgy tűnhetik, hogy azzal a magyar tudományosság mégiscsak benevezett a „ki volt itt hamarabb?” című, valójában megmosolyogtató játékba. De tudni kell, hogy ezt az elméletet itthon és külföldön az érintett diszciplí-

nák minden szakembere elutasította. Egyetlen kivétel akadt, a nemrégiben elhunyt Engel Pál. Mindenki értetlenül állt a helyzet előtt, én magam többször próbáltam szóba hozni nála a kérdést, de mindig kitért előle. Az ő munkásságát és személyét jól ismerők tanúságára tudok csak hivatkozni: elképzelhetetlen, hogy ő egy olyan elmélet mellett tette volna le a szavát, amelyben nemzetieskedő túlzás van. Teljesen más kérdés viszont a „kettős honfoglalás” elméletének társadalmi fogadtatása és általában a magyar társadalomban megnyilvánuló nemzeti romantika és nacionalizmus. Ezek elemzése azonban nem a régész feladata. Visszatérve a kiindulópontához: talán furcsának tűnik, de a nacionalizmus és régészet kapcsolódását a tudománytörténet nem kezeli egyértelműen negatív jelenségként. A modern régészet az

elterjedését, intézményei létrejöttét és a leletek iránti társadalmi érdeklődést köszönheti neki. A kettő viszonyában a lényeg – akárcsak a gyógyászatban – az adagolásban, valamint az alkalmazás helyének és idejének megválasztásában rejlik, s e tekintetben a magyar régészet nem szorul kezelésre. Nálunk kezdettől fogva megvoltak az intézmények, a mai kutató-gárda szellemi felkészültsége megfelelő, egyedül a leletek megmentésében szorulunk társadalmi és állami segítségre. Még a legnehezebb években sem voltunk elzárva az európai kollégáktól, akik nem kezelték bennünket egzotikumként vagy valami politika egyensúlyi tényezőjeként, és a nacionalizmussal kapcsolatban nem legyintgettek a hátunk mögött (mint ez megesik másokkal). Régészetünk nyugodtan néz a 21. század elé.

